

ЮЛДАШЕВ Азиз Нормирзаевич
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
мустақил тадқиқотчиси
yazizbek742@gmail.com

СИЁСИЙ ИНСТИТУТЛАРНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

ВИДЫ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ

TYPES AND FUNCTIONAL FEATURES OF POLITICAL INSTITUTIONS

Аннотация: Мақолада сиёсий институтларнинг турлари ва уларнинг функциялари, сиёсий бошқарувнинг самарадорлигини оширишдаги ўрни ва омиллари ёритилиб, сиёсий институтларнинг шаклланиш жараёни, ривожланиш ва такомиллашуви омиллари, сиёсий институтларнинг вазифалари ва фаолиятининг аспекти таҳлил қилинган. Давлат ва жамият сиёсий тизимини ташкил этадиган асосий институтлардан бири давлат, яъни ҳокимият, армия ва дин ёритилиб сиёсий институтларнинг турлари даврийликка асосланиб икки тарихий ва замонавий турларга ажратилиши ўрганилган.

Калим сўзлар: Сиёсий институт, ҳокимият, сиёсий ҳаёт, давлат, сиёсий воқелик, институционал компонент, методология, генезис, ҳокимият, дин.

Аннотация. В статье описываются виды политических институтов и их функции, их роль и факторы повышения политической эффективности, анализируется процесс становления, развития и совершенствования политических институтов, функции и аспекты политических институтов. Одним из основных институтов, составляющих политическую систему государства и общества, является государство, т. е. правительство, армия и религия.

Ключевые слова: Политический институт, власть, политическая жизнь, государство, политическая реальность, институциональная составляющая, методология, генезис, власть, религия.

Annotation. The article describes the types of political institutions and their functions, their role and factors in increasing political effectiveness, analyzes the process of formation, development and improvement of political institutions, the functions and aspects of political institutions. One of the main institutions that make up the political system of the state and society is the state, ie the government, the army and religion.

Keywords: Political institution, power, political life, state, political reality, institutional component, methodology, genesis, power, religion.

КИРИШ

Давлат ва жамият сиёсий тизимини ташкил этадиган ва энг асосийси минглаб йиллик тарихга эга бўлган институтлар қаторига биринчи галда давлат, яъни ҳокимият, армия ва динни киритиш мумкин. Яъни, давлат – бу жуда катта ваколатларга ва фавқулудда ҳуқуқларга эга бўлган бошқарув органи бўлиб, унга сиёсий институтларнинг энг каттаси ва асоси мақомини бериш мумкин. Бунинг энг асосий сабабларидан бири сифатида минглаб йиллар давомида унинг кишилиқ ҳаётини ташкил қилувчи функцияси доимо сақланиб келаётганлигини, ҳозирда ҳам энг зарурий сиёсий институт сифатида мавжуд бўлиб келаётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

АСОСИЙ ҚИСМ

Қадимги грек файласуфи бўлган Аристотель ҳам давлатнинг энг муҳим институт эканлигини таъкидлаган ҳолда, “давлат тузилишини икки асос бўйича белгилайди: ҳукмронлик қилувчиларнинг сони ва бошқарув мақсади. Унга боғлиқ ҳолда у бошқаришнинг уч хил тўғри шаклини, яъни, монархия, аристократия, полицияларни ва уч хил нотўғри шаклини, яъни тирания, олгархия, демократияни ажратиб кўрсатади” [1: Б. 376]. Умуман олганда, давлат институти барча манбаларда М.Веберга қадар институт сифатида эмас, балки юқори ҳокимият сифатида талқин қилинган. Юқори ҳокимият эса ўз мавжудлигини, давомчилигини, самаралилигини, барқарорлигини, хавфсизлигини таъминлаш учун эса бошқа институтларга эҳтиёж сезган.

Давлатга таъриф берар эканмиз, унинг замонавий хусусиятларини айтиб ўтиш жоиз. Давлат – қонун чиқарувчи, ижроия ва суд тизими идораларидан иборат олий ҳокимият бўлиб, жамият сиёсий тизимининг асосий бўғинидир. Муайян ҳудудий яхлитликдаги жамият сиёсий тизими асосини ташкил этувчи сиёсий институт. Бу институтнинг ўзига хос белгиларига қуйидагилар киради:

1) ҳудуд ва унинг чегаралари;

2) аҳоли (фуқаролар);

3) муайян вазифаларига эга ташкилот ва муассасалар (қуролли кучлар, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизими ва ҳ.к.);

4) ички ва ташқи суверенитет [2: Б. 344].

Ижтимоий фикр ривожланиши тарихида давлат ҳақида қатор назариялар пайдо бўлган:

а) либерал, демократик назариясига кўра, давлатнинг асосий вазифаси — жамиятдаги барча ижтимоий гуруҳ ва фуқаролар манфаатларини кузатиш;

б) анархия назариясига кўра, жамият фақат давлатсиз, давлат ҳокимиятсиз тўлақонли эркин яшайди ва ривожланади;

в) синфий давлат назарияси марказида синф ғояси ётади. Бу назариянинг моҳиятига кўра, ҳар бир давлат фақат бир синф, битта ижтимоий гуруҳ манфаатларини кўзлайди, холос [3]. Демак, давлат бу синфнинг қуролига айланади;

г) тоталитар давлат назариясининг моҳияти шундан иборатки, жамиятнинг ҳар бир гуруҳ ва фуқаронинг манфаатлари фақат давлат манфаатларига бўйсундирилиши лозим. Демократия учун фуқаро бирламчи бўлса, тоталитаризм учун давлат бирламчидир. Давлат ижтимоий ҳаётнинг мажбурий тартиб-қоидаларини белгилайди ва уларга жамият барча аъзоларини бўйсундириш ҳуқуқига эга бўлади ҳамда унинг бажарилиши учун барча қонуний мажбурий чораларни қўллайди.

Давлатни бошқа сиёсий институтлардан фарқи шундаки, у қонун чиқарувчи олий ҳуқуқга эга. У ўзининг сиёсий эҳтиёжларига давлат сиёсий муассасаларни бўйсундиради ва улар орқали ўз сиёсатини ўтказди. Шунинг таъкидлаш лозимки, давлат жамият ривожининг муҳим шароитидир. Фалсафий нуқтаи назардан

қараганда давлат – объектив реаллик. У жамият ривожига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан кучсиз давлат жамиятнинг ҳуқуқийлик ва адолатлилик йўлидан тараққий этишининг кафолати бўла олмайди. Замонавий демократик давлатнинг сиёсий ҳокимиятни ташкил этувчи асосий тамойили ҳокимият қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судларга бўлинишидир.

Давлат халқаро ҳуқуқнинг суверен субъекти сифатида халқаро муносабатларнинг асосий иштирокчиси бўлиб, ўз ҳудудида сиёсий ҳокимиятни амалга оширади, халқаро доирада сиёсий ҳокимиятнинг расмий вакили сифатида барча ҳуқуқларга ва бу ҳуқуқларни амалга ошириш юридик қобилиятига эга. У суверенитети, ўз ҳудудида мазкур давлат ҳокимияти барқарорлиги ва халқаро муносабатлар доирасидаги мустақиллиги билан боғланади. Чунки, давлат айнан ўзи халқаро ҳуқуқ меъёрларини ишлаб чиқади, уни бузганлик учун жавобгарликни белгилайди, халқаро ташкилотлар фаолиятини ва халқаро ҳуқуқий тартибни ўрнатади.

Давлат сиёсий институтининг мазкур ҳуқуқ ва имкониятлари унинг ўзидан ташқари ҳеч ким томонидан чегараланмайди. Унинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари, хусусан, БМТ Уставига асосан белгиланади. Барча давлатлар иқтисодий, ижтимоий ва бошқа характердаги тафовутларга қарамай, бир хил асосий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларга эгадир. Шу билан бирга, давлатларнинг суверен тенглиги тамойили улар томонидан тузилган халқаро шартномаларга биноан эгалланган ёки зиммасига олган хусусий ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ҳажми ҳамда мазмунидан фарқли бўлиши мумкинлигини инкор этмайди.

Кейинги институт сифатида юқорида келтириб ўтилганидек, армия ва динни мисол сифатида келтириш мумкин. Юқори ҳокимият, яъни давлат армия институтидан хавфсизликни таъминлашда, жиноятчиларни жазолашда, бошқа ҳудудларни ўз тасарруфига олишда, шунингдек, манфаатларини амалга оширишда фойдаланган, яъни ўз мақсадини амалга оширишда кўпчилик ҳолларда кучга

ҳам таянган ва буни энг катта анъанавий сиёсий институт ҳисобланган армия ёрдамида амалга оширган.

Армия – Armes; лотин тилида armare – қуролиниш каби қўп маънога эга тушунча. Сиёсатшунослик нуқтаи назаридан бу – қуроли куч воситасида давлат сиёсатини амалга ошириш ва унинг учта муҳим белгилари бор. Биринчидан, Армия – давлат муассаси. Синфий жамиятда у давлат сингари маълум синфлар, ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифода этади [4]. Шу билан бир қаторда, Армия умумдавлат ва умуммиллий манфаатларни ифодалаш ва ҳимоя этиши лозим.

Жамиятни бошқараётган, унинг иқтисодий ва ижтимоий тузулмаларини ҳимоя қилаётган давлатнинг нафақат табиати, балки ривожланишининг тарихий шарт-шароити билан белгиланадиган ички ва ташқи манфаатлари ҳамда вазифалари бўлади. Уларга эришиш учун давлат сиёсий куч-қудратини мустаҳкамлашга интиломи зарур. Акс ҳолда унинг тақдири тасодифларга боғлиқ бўлиб қолиши ёхуд ташқи ёки ички бузғунчи кучларнинг тажовузига дуч келиши мумкин.

Давлат зиммасидаги вазифаларни тинч йўл билан ҳал этиш имкони бўлмаган тақдирда уларни бажариш учун энг сўнгги чора – қуроли куч, тазйикдан фойдаланилади. Бунинг учун махсус орган – Армия ташкил этилади. Жиддий куч сифатида у олий ҳокимиятнинг зарур таянчи ва қуроли бўлиб давлат тўлиқ бўйсунди ва у билан уйғунлашиб кетади. Шу маънода унинг тузилиши, фаолияти, ундан фойдаланишга оид муайян ҳуқуқий меъёрлар мажмуининг келиб чиқилишини тақазо этади. Яъни, армия ўз табиати жиҳатидан (давлат органи сифатида) сиёсий институт саналади.

Иккинчидан, армиянинг ўзига хослиги унинг қуроли тузилма эканида намоён бўлади. Давлатнинг ваколатли ва ижроия бошқарув органлари, ҳуқуқ-тартибот идоралари ва бошқа институтларидан у қуроли куч, қуролланган кишилар уюшмаси бўлгани билан фарқланади. Айнан шу туфайли армия шундай куч-қудратга эгаки, унга таянган давлат ҳар қандай тазйик, мажбурлов чораларини амалга ошириши мумкин.

Қудратли армияга эга давлат бундай чораларни қўлламасдан мақсадга эришиши мумкин. Чунки қуроли тузулма мавжудлигининг ўзиёқ давлат ҳокимияти қуролининг кучидан далолат берувчи ҳамда давлатда қонуний тартибнинг кучидан далолат берувчи ҳамда давлатда қонуний тартибнинг дахлсизлигини таъминловчи ғоят таъсирчан психологик омил ҳисобланади. Учинчидан, армия – давлатнинг махсус вазифаларини бажарадиган ҳарбий тузулма ҳисобланади: у тактик, оператив ва стратегик даражада қуроли кураш, уруш олиб боришга қодирдир. Унга хос бу хусусият унинг куч-қудратининг юксак даражада таъминланиши, жумладан, қурол ва ҳарбий аслоҳанинг сони ва сифати, шахсий таркибнинг профессионал тайёргарлиги, ташкилий тузулманинг мавжудлиги, ҳарбий илм-фаннинг ривожини каби омиллар билан белгиланади. Давлат армиянинг уруш олиб бориш хусусиятига таяниб, ундан ўзига хос ички ва ташқи восита сифатида фойдаланади.

Сиёсий институт сифатида армия ижтимоий ҳаёт сахнасида давлатнинг шаклланиши билан пайдо бўлади. Қадим давлатда пайдо бўлиб, армия асрлар давомида давлатнинг ажралмас унсури сифатида ривожланиб, такомиллашиб келган. Давлат органи сифатида у бевосита ва табиий равишда жамиятга боғлиқ. Унда муайян даражада ижтимоий муносабатларнинг барча соҳалари, хусусан, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий жиҳатдан ўз аксини топади. Ижтимоий муносабатлар характери армиянинг ҳолати, жумладан, унинг ҳарбий-техника базаси даражаси, шахсий таркибнинг сифати ва тайёргарлиги, ташкилий тузулмаси, ҳарбий фаолият ва назария ривожини белгилайди [5:17-19].

Давлатнинг қуроли, унинг ижтимоий-синфий тимсоли сифатида армия сиёсий устқурманинг нисбий мустақилликка эга элементиридир. Бу ҳол уни ташкил этишдан қўзланга мақсадда, фаолиятининг асосий ва доимий йўналишларини муайян вазифаларида ўз ифодасини топади.

Армиянинг шаклланиши ва ривожланиши – қонуний жараёндир. Унинг ривожланиши қонуниятларнинг икки гуруҳига бўйсунди.

Биринчиси, Армиянинг сиёсий институт сифатида ривожланиши, унинг тузумларининг жамиятга бўйсунганини ифода этадиган ижтимоий-сиёсий қонуниятлар. Ушбу қонуниятлар турли ижтимоий фанлар, жумладан, сиёсий фан доирасида ўрганилади, татбиқ этилади. Иккинчиси, Армиянинг техник таъминоти, ҳарбий бошқарув ва ҳоказо билан боғлиқ ҳарбий-техник қонуниятлар. Мазкур қонуниятлар ҳарбий фан доирасида ўрганилади. Шу тариқа, Армиянинг ривожланиши объектив қонуниятларини чуқур ўрганиш ҳамда ҳарбий амалиёт талабларини эътиборга олган ҳолда уни шакллантириш тамойиллари ҳамда муайян мамлакатдаги ҳарбий қурилиш асослари ишлаб чиқилади.

Армия (лот. *armo* – қуроллантираман) – қуруқликдаги қўшинлар ёхуд (баъзан) давлатнинг ҳарбий-денгиз флотидан бошқа барча қуролли кучлари мажмуи. Шунингдек, Армия деганда жанговар операциялар олиб боришга мўлжалланган бир неча қўшилма ва қуролли кучларнинг турли қисмлари оператив бирлашмаси (умумқўшин ёки дала, танк, ҳаво, ҳаво-десант Армияси ва б.) тушунилади. Туркий халқларда қўшин, лашкар, черик деб аталган [6]. Демак, армия – сиёсий хатти-ҳаракатлар воситаси бўлиб унинг оқибатларини дунёда юз берган икки жаҳон уруши мисолида кўришимиз мумкин. Ушбу урушда иштирок инсоният бошига мислсиз қулфатлар ва қурбонлар келтирган.

Бугунги кунда ядро даврига қадам қўйилиши, қўплаб замонавий, жумладан, ядро қуролининг ишлаб чиқарилиши шундан далолат берадики, ҳар қандай уруш ҳозирги вақтда нафақат урушаётган тарафларнинг, балки умуман инсоният тамаддунининг қирилиб кетишига олиб келиши мумкин. Кейинги вақтда қўплаб давлатларни ўз домига тортаётган локал урушлар ҳам ғоят хатарли тус олиб, жаҳон урушига айланиб кетиш эҳтимоли ортиб бормоқда. Шунингдек, тарихда шаклланишига қарамасдан, ушбу сиёсий институт ўзининг аҳамиятини ҳанузгача йўқотмаган ва ҳаттоки баъзи бир давлатларнинг сиёсий бошқарувида ҳам ҳанузгача ўта таъсирли кучга эга бўлиб келмоқда.

Дин ҳам ўзига хос тарздаги энг катта институтлардан бири бўлиб, кўпчилик ҳолларда давлатнинг мавжуд бўлиши учун энг катта омил, яъни мафкуравий таъминот, ахборот тарқатиш, халқнинг бўйсинувчанлигини таъминлаш, ўз ҳокимиятининг қонунийлигини тан олиши сингари вазифаларда усталик билан кенг фойдаланган. Давлат дини – муайян черков давлат расмий ташкилоти сифатида тан олинганини ифода этадиган конституцион-ҳуқуқий сиёсий институт бўлиб, бунда давлат:

- 1) черковни молиялаштиради;
- 2) руҳонийларни тайинлашда иштирок этади;
- 3) черковнинг ички ҳаётини бошқарадиган актларни тасдиқлайди;
- 4) черковнинг нодавлат вазифаларни амалга ошириш ҳуқуқига эга эканини тан олади ва ҳоказо [6: 247].

Диннинг сиёсий институт сифатидаги аҳамияти бугунги кунда ҳам йўқолмасдан, балки ривожланиб келаётганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Мисол учун, Ватикандаги давлат бошқарувида бевосита иштирок этадиган, шунингдек, Саудия Арабистони, Бутан ва бошқа бир қатор теократик давлатларда диннинг давлат ва жамиятни бошқаришдаги ўта муҳим сиёсий институтлардан эканлиги намоён бўлиб келмоқда.

Энди бевосита сиёсий институтларнинг турлари ҳақида гапирганда шуларни алоҳида таъкидлаш лозимки, даврийликка қараб уларни икки турга, тарихий ва замонавий турларга ажратиш мумкин [7: 247].

Тарихий турларига юқорида келтириб ўтилган давлат, армия, дин ва маслаҳат (ҳозирги парламент кенгаши бўлиб, қадимда оқсоқоллар ёки мамлакатнинг нуфузли шахслари иштирокида ўтадиган мажлис бўлган) лардан иборат бўлган.

Замонавий сиёсий институтлар қаторига эса, аввало, Парламент, Президентлик, Сиёсий партиялар, Оммавий Ахборот Воситалари, Ижро ҳокимияти, Касаба уюшмалари ва бошқаларни киритиш лозимки, ушбу сиёсий институтлар бугунги кунда замонавий давлатларнинг энг муҳим атрибутларига айланиб улгурди.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида айтиш лозимки, сиёсий институтлар инсоният ҳаётининг ажралмас қисми сифатида ўзининг узок йиллик тарихига эга. Инсоният яралибдики, сиёсий бошқарувга бўлган эҳтиёж доимо уни тарқ этмаган. Сиёсий институтларнинг энг асосий вазифаси бу жамиятнинг бошқарувга бўлган талаблари доимий ўзгариб, такомиллашиб боришига нисбатан адекват жавоб беришга қаратилган тузилмалар сифатида намоён бўлганлигидир.

Улар ўзларининг турлари ва функционал хусусиятларига, жамият ва давлат ҳаётини ташкил қилиш сари характерлари билан ажралиб турадилар. Шунингдек, сиёсий институтларнинг турлари уларнинг тарихийлигига, замонавийлигига, анъанавийлигига, мумтозлигига, самарадорлигига қараб фарқланиб туради. Уларнинг энг асосий вазифаларидан бири – жамият барқарорлигини ва тараққиётини таъминлаш, бошқарувни рационаллаштириш ва такомиллаштириш эканлигидир. Сиёсий институтлар замон талаблари асосида узок йиллик такомиллашувни бошдан кечирганлиги, трансформациялашиб борганлиги ва номи ва табиати ўзгарганлиги билан сиёсий ҳокимиятнинг энг асосий мазмун-моҳиятини ташкил этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Аристотель. Сочинения: В 4 т. – М., 1983. – Т. 4. – 612 с.
2. Одилқориев Х.Т., Раззоқов Д.Х. Сиёсатшунослик. Дарслик. – Тошкент, 2008. – 344 б.
3. What Are Institutions? // Journal of Economic Issues. 2006. Vol. XL. №1
4. Армия // <https://endic.ru/ozhegov/Armija-697.html>
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики (пер. с англ. А.Н. Нестеренко). – М., 1997. – С. 17-19.
6. Армия // <https://qomus.info/encyclopedia/cat-a/armiya-uz/>
7. Диншунослик асослари: ўқув қўлланма/тузувчи-муаллифлар: А.Очилдиев, Д.Раҳимжонов, Н.Муҳамедов ва бошқалар. – Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2013. – 320 б.
8. Police Transformation Roadmap // <https://www.stalbansvt.com/policeroadmap>
9. Гельман В.Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. Политические исследования. 2003. Т. 4. №4. – С. 5-7.
10. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991. – С. 283-284.
11. Frankel J. National Interest. – L.: The Chaucer Press, 1970, – P. 20.
12. Charles A-Beard. The Idea of National Interest An Analytical Study of American Foreign Policy, 1934, – P. 3.